

ӘЛЕУМЕТТІК–ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР СОЦИАЛЬНО–ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ГТАМР 10.83: 10.83.21

ӘОЖ 343.13:343.22(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖАЗАСЫН ӨТЕУШІЛЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Туйешиева А.М., аға оқытушы, almaratujesieva@gmail.com
Қызылорда ашық университеті, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесіндегі жазасын өтеушілердің құқықтары мен міндеттерін құқықтық реттеу мәселелері қарастырылған. Зерттеу барысында сотталған адамдардың құқықтық мәртебесі, олардың негізгі құқықтары мен заңда белгіленген міндеттері, сондай-ақ оларды қамтамасыз ету тетіктері талданған. Сонымен қатар қылмыстық-атқару жүйесіндегі адам құқықтарын сақтау мәселелері мен қолданыстағы заңнаманың практикалық жүзеге асырылуындағы өзекті проблемалар қарастырылды.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы правового регулирования прав и обязанностей заключенных в пенитенциарной системе Республики Казахстан. Проанализирован правовой статус осужденных, их основные права и обязанности, установленные законом, а также механизмы их обеспечения. Кроме того, рассмотрены вопросы прав человека в пенитенциарной системе и актуальные проблемы практического применения существующего законодательства.

Кілт сөздер. Қылмыстық-атқару жүйесі, жазасын өтеушілер, құқықтық мәртебе, құқықтар мен міндеттер, адам құқықтары, қылмыстық-атқару кодексі, құқықтық реттеу.

Ключевые слова. Система уголовного правосудия, осужденные, правовой статус, права и обязанности, права человека, Уголовно-процессуальный кодекс, правовое регулирование.

Кіріспе. Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет ретінде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды басты құндылықтардың бірі ретінде таниды. Осыған байланысты қылмыстық-атқару жүйесінде жазасын өтеуші адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Жазасын өтеуші тұлға қоғамнан оқшауланғанымен, ол Қазақстан Республикасының Конституциясында және өзге де нормативтік-құқықтық актілерде көзделген негізгі құқықтардың иесі болып қала береді. Осыған байланысты қылмыстық жазаны орындау барысында сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету мен олардың міндеттерін нақты айқындау мемлекет қызметінің маңызды мәселесі ретінде ерекше өзектілікке ие болып отыр [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін ізгілендіру, халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкестендіру және адам құқықтарын қорғауды күшейту мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналып отыр. Қоғамның құқықтық санасының дамуы мен демократиялық қағидалардың нығаюы жазасын өтеушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету мәселесіне ерекше назар аударуды талап етеді. Себебі сотталған адамдар қоғамнан оқшауланғанымен, олар мемлекет қорғауындағы азаматтар ретінде негізгі құқықтары мен бостандықтарын толықтай жоғалтпайды.

Қазіргі кезеңде қылмыстық-атқару жүйесінде сотталғандардың құқықтарын сақтау, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, медициналық көмек көрсету, білім алу және еңбек ету құқықтарын жүзеге асыру мәселелері өзекті болып табылады. Сонымен қатар жазасын өтеушілердің міндеттерін орындау тәртібі мен құқықтық жауапкершілік мәселелері де маңызды орын алады. Қылмыстық-атқару мекемелеріндегі құқықтық тәртіпті сақтау тек заң талаптарын орындаумен ғана шектелмей, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру мен қоғамға

бейімдеудің тиімді тетігі ретінде қарастырылады.[2].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесі қоғамдағы құқықтық реформалардың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуда. Мемлекеттің құқықтық саясатындағы негізгі бағыттардың бірі – адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау болып табылады. Осыған байланысты жазасын өтеушілердің құқықтары мен міндеттерін құқықтық реттеу мәселесі ерекше маңызға ие. Себебі сотталған тұлғалар қоғамнан оқшауланғанымен, олар Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген негізгі құқықтарының бір бөлігін сақтайды және мемлекет қорғауында болады. Сондықтан қылмыстық жазаны орындау барысында сотталғандардың құқықтарын сақтау мен олардың заңда белгіленген міндеттерін орындауын қамтамасыз ету қылмыстық-атқару жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Қылмыстық-атқару жүйесінің негізгі мақсаты тек жазаны орындау ғана емес, сонымен қатар сотталған адамдарды түзету, қайта тәрбиелеу және қоғамға бейімдеу болып табылады. Осыған байланысты қылмыстық-атқару заңнамасында сотталғандардың құқықтық мәртебесіне ерекше назар аударылған. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінде жазасын өтеушілердің негізгі құқықтары мен міндеттері нақты белгіленген. Атап айтқанда, сотталғандардың өмірі мен денсаулығын қорғау, медициналық көмек алу, еңбек ету, демалу, білім алу, ар-ождан бостандығы, заң көмегін пайдалану, шағым жасау және қауіпсіздігін қамтамасыз ету құқықтары заңнамалық деңгейде бекітілген.

Қазіргі таңда қылмыстық-атқару жүйесін ізгілендіру бағытында жүзеге асырылып жатқан реформалар сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз ету тетіктерін жетілдіруге бағытталған. Бұл ретте халықаралық құқықтық стандарттардың маңызы ерекше. Біріккен Ұлттар Ұйымының «Сотталғандармен қарым-қатынас жасаудың ең төменгі стандартты қағидалары сотталғандардың құқықтарын қорғаудың халықаралық негіздерін қалыптастырады. Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңнамасы да аталған халықаралық стандарттарға сәйкестендіру бағытында дамып келеді.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі маңызды құқықтардың бірі – сотталғандардың медициналық көмек алу құқығы. Себебі түзеу мекемелеріндегі адамдардың денсаулығын қорғау мемлекеттің негізгі міндеттерінің қатарына жатады. Қазіргі таңда түзеу мекемелерінде медициналық бөлімдер жұмыс істейді, алайда медициналық қызмет көрсету сапасына қатысты мәселелер әлі де кездеседі. Білікті мамандардың жетіспеушілігі, медициналық жабдықтардың ескіруі және дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету деңгейінің төмендігі байқалады. Бұл өз кезегінде сотталғандардың денсаулығын қорғау мәселесінің өзектілігін арттырады.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі сотталғандардың құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі – қоғамдық бақылау мен құқық қорғау институттарының рөлін күшейту болып табылады. Қазіргі таңда қоғамдық бақылау комиссиялары, ұлттық превентивтік тетік және адам құқықтары жөніндегі уәкіл институты түзеу мекемелеріндегі құқықтардың сақталуына бақылау жүргізуде. Бұл тетіктер сотталғандардың шағымдарын қарауға, заң бұзушылықтардың алдын алуға және қылмыстық-атқару мекемелерінің қызметіндегі ашықтықты арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, азаматтық қоғам өкілдерінің қатысуы қылмыстық-атқару жүйесіндегі реформалардың тиімділігін арттырып, адам құқықтарын қорғаудың халықаралық қағидаттарын іске асыруға ықпал етеді.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі жазасын өтеушілердің құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз ету мәселесінде қоғамдық бақылау мен құқық қорғау институттарының рөлі де ерекше маңызға ие. Қазіргі таңда адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық талаптарға сәйкес түзеу мекемелерінің қызметіне қоғамдық мониторинг жүргізу тәжірибесі кеңейіп келеді. Сотталғандардың құқықтарының сақталу деңгейіне бақылау жүргізіп, азаптау мен қатыгез қарым-қатынас фактілерінің алдын алуға, медициналық қызмет көрсету сапасын тексеруге, сондай-ақ түзеу мекемелеріндегі тұрмыстық жағдайларды бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сотталғандардың шағымдары мен өтініштерін қарау тетіктерінің ашықтығы құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларының бірі болып табылады. Осыған

байланысты қазіргі қылмыстық-атқару жүйесінде электрондық өтініш беру платформаларын енгізу, бейнебақылау жүйелерін кеңейту және құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті арттыру шаралары жүзеге асырылуда. Мұндай өзгерістер сотталғандардың құқықтық қорғалу деңгейін күшейтіп қана қоймай, қылмыстық-атқару мекемелерінің қызметіндегі жариялылық пен заңдылық қағидаларын нығайтуға ықпал етеді. Сонымен бірге қоғамдық бақылаудың тиімді жүзеге асырылуы түзеу мекемелеріндегі құқық бұзушылықтардың алдын алып, сотталған адамдардың қоғамға қайта бейімделу процесін жақсартуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар сотталғандардың еңбек ету құқығы да маңызды орын алады. Қылмыстық-атқару жүйесінде еңбек сотталған адамдарды түзетудің және қайта әлеуметтендірудің негізгі құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Еңбек арқылы сотталғандар кәсіби дағдыларды меңгеріп, бостандыққа шыққаннан кейін қоғамға бейімделу мүмкіндігіне ие болады. Алайда тәжірибеде сотталғандардың барлығы бірдей еңбекпен қамтылмайды. Кейбір түзеу мекемелерінде өндірістік орындардың жеткіліксіздігі, жұмыс орындарының аздығы және қаржыландыру мәселелері кездеседі. Бұл жағдай сотталғандарды еңбекке тарту тиімділігін төмендетеді.

Білім алу құқығы да сотталғандарды қайта тәрбиелеу мен қоғамға бейімдеудің маңызды тетіктерінің бірі болып табылады. Қазіргі уақытта түзеу мекемелерінде орта білім беру, кәсіптік даярлау және қайта оқыту бағдарламалары жүзеге асырылуда. Бұл шаралар сотталған адамдардың құқықтық және әлеуметтік мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен бірге білім беру сотталғандардың бостандыққа шыққаннан кейін жұмысқа орналасу мүмкіндігін арттырады және қайта қылмыс жасау қаупін азайтады.

Сотталғандардың құқықтарымен қатар олардың міндеттері де маңызды орын алады. Жазасын өтеушілер мекеме әкімшілігінің заңды талаптарын орындауға, ішкі тәртіп ережелерін сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуге және еңбек қызметіне адал қатысуға міндетті. Міндеттердің орындалуы түзеу мекемелеріндегі құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады. Сонымен бірге сотталғандардың міндеттерін орындауы олардың түзелу деңгейін бағалауда маңызды көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезеңде қылмыстық-атқару жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу ерекше маңызға ие болып отыр. Цифрландыру түзеу мекемелеріндегі басқару тиімділігін арттыруға, бақылау жүйесін жетілдіруге және адам құқықтарын қорғау деңгейін күшейтуге мүмкіндік береді. Соңғы жылдары түзеу мекемелерінде бейнебақылау жүйелері, электрондық бақылау құралдары, цифрлық есепке алу жүйелері және электрондық өтініш беру платформалары енгізілуде. Бұл шаралар сотталғандардың құқықтарының сақталуын бақылауға және құқық бұзушылықтардың алдын алуға ықпал етеді.

Мысалы, бейнебақылау жүйелерін енгізу азаптау мен заңсыз әрекеттердің алдын алу құралы ретінде тиімділігін көрсетуде. Сонымен қатар электрондық бақылау құралдары пробация қызметінің тиімділігін арттырып, сотталғандарды қоғамнан оқшаулаусыз бақылауға мүмкіндік береді. Бұл халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылатын заманауи әдістердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында пробация институтын дамытуға да ерекше көңіл бөлінуде. Пробация қызметі сотталған адамдардың қайта әлеуметтенуіне көмектесіп, олардың қоғамға бейімделу процесін жеңілдетуге бағытталған. Пробация барысында сотталғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетіліп, жұмысқа орналасуға және тұрмыстық мәселелерді шешуге қолдау беріледі. Бұл өз кезегінде қайталама қылмыстың алдын алуға ықпал етеді.

Сонымен қатар қылмыстық-атқару жүйесінде бірқатар проблемалар сақталуда. Атап айтқанда, түзеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасының жеткіліксіздігі, кадр тапшылығы, психологиялық қызметтердің әлсіз дамуы және құқықтық бақылау тетіктерінің жеткіліксіздігі жүйенің тиімділігіне кері әсерін тигізеді. Бұл мәселелер қылмыстық-атқару жүйесін одан әрі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Қылмыстық-атқару жүйесін жетілдіру үшін бірнеше маңызды шараларды жүзеге асыру қажет. Біріншіден, қылмыстық-атқару заңнамасын халықаралық стандарттарға толық сәйкестендіру қажет. Екіншіден, түзеу мекемелерінің материалдық-техникалық базасын жаңарту маңызды. Үшіншіден, сотталғандардың құқықтық сауаттылығын арттыру және құқықтық көмек көрсету жүйесін жетілдіру қажет. Төртіншіден, түзеу мекемелеріндегі қызметкерлердің кәсіби даярлығын күшейту және олардың құқықтық мәдениетін арттыру маңызды. Сонымен қатар цифрлық технологияларды кеңінен енгізу арқылы басқару тиімділігін арттыру қажет.

Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесіндегі реформалардың негізгі мақсаты – сотталғандардың құқықтарын сақтай отырып, олардың түзелуіне және қоғамға қайта бейімделуіне жағдай жасау болып табылады. Себебі сотталған адамдарды қоғамға бейімдеу және олардың қайта қылмыс жасау деңгейін төмендету мемлекеттің әлеуметтік тұрақтылығы мен қоғамдық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады.

Осылайша, жазасын өтеушілердің құқықтары мен міндеттерін құқықтық реттеу, қамтамасыз ету және жетілдіру мәселелері қазіргі кезеңдегі қылмыстық-атқару жүйесінің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Қылмыстық-атқару жүйесін ізгілендіру, халықаралық стандарттарға сәйкестендіру және цифрлық технологияларды енгізу сотталғандардың құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар сотталғандарды қайта әлеуметтендіру мен құқықтық тәрбиелеу қоғамдағы қылмыстылық деңгейін төмендетуге және құқықтық мемлекетті дамытуға ықпал етеді.

Қорытынды. Сотталған адамдардың құқықтарын сақтау, олардың заңды мүдделерін қорғау және міндеттерін тиімді орындауын қамтамасыз ету қылмыстық-атқару жүйесінің негізгі мақсаттарының қатарына жатады.

Қылмыстық-атқару жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу ерекше маңызға ие болып отыр. Электрондық бақылау жүйелері, бейнебақылау құралдары, цифрлық есепке алу және электрондық өтініш беру платформалары түзеу мекемелеріндегі басқару тиімділігін арттырып, сотталғандардың құқықтарын қорғау деңгейін күшейтуге ықпал етуде.

Соңғы жылдары қылмыстық-атқару жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу, бақылау және есепке алу процестерін автоматтандыру, сотталғандардың өтініштері мен шағымдарын электрондық форматта қабылдау сияқты жаңашылдықтар жүзеге асырылуда. Бұл өз кезегінде жүйенің ашықтығын арттырып, сотталғандардың құқықтарын қорғау деңгейін күшейтуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты қылмыстық-атқару жүйесіндегі жазасын өтеушілердің құқықтары мен міндеттерін құқықтық реттеу, қамтамасыз ету және жетілдіру мәселелерін ғылыми тұрғыдан талдау ерекше маңызға ие болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі: 2014 жылғы 5 шілдедегі №234-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтыруларымен). – Астана.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамыз (өзгерістер мен толықтыруларымен). – Астана.
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ (өзгерістер мен толықтыруларымен). – Астана.
4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2019.